

ПОЛОВЦІ І МОНГОЛО-ТАТАРИ

У статті автор подає свою версію відповіді на питання: «Куди подівся половецький етнос?».

Ключові слова: половці, монголо-татари, номади, князі, битва, Половецьке поле.

Половці і монголо-татари – два відомі кочові номади. Про них написано немало монографій, наукових статей, дисертацій, історичних романів і повістей, поставлено опер і спектаклів. Про них згадують усі підручники з історії та літератури народів світу. Літописи, арабські й візантійські джерела та речові археологічні знахідки разом з тим переконують, що кочівники-половці і кочівники-монголи, незважаючи на свій нібито однаковий побут і господарський уклад, мали лише видимість їх подібності. В історії половецько-монголо-татарських відносин були неодноразові випадки, коли останні, звертаючись до половців, дипломатично закликали: «Ми і ви – один народ і із одного племені!»¹. Та це їм потрібно було тільки до перемоги над своїми противниками, а потім наступала черга боротьби з половцями.

Якщо в кінці XI ст. печеніги й торки були жертвами половців, то на початку XIII ст. монголо-татари стали загрозою для самих половців. Монгольські завоювання розрушали суспільну систему, яка склалася в Половецькому степу, змінювали традиційний розподіл пасовищ між родами і племенами, а місце племінної аристократії займали монгольські феодалі. Відбулося зіткнення половецького і монгольського суспільного ладу, двох форм феодалізму і державності кочового населення, ломка усієї суспільної структури половців. Родам і племенам половців загрозувало знищення як соціальним організмом. Наступав період, коли кочівники-половці, які перебували на стадії військової демократії, змушені були поступитися монголам не тільки своєю власністю і територією, але й особистою свободою.

Військово-диктаторська держава Чингізхана з її кочівницько-рабовласницькими тенденціями, з формами кочового феодалізму, поєднаними з жорстокою військовою дисципліною, лавиною сунула на половців. Перевага була на боці єдиної феодальної держави Чингізхана, кочова система якої міцно з'єднувала ланцюгами військової дисципліни владу і загарбницькі апетити всієї кочової знаті. Значною мірою сприяло цій перевазі суперництво між окремими очільниками половецьких орд. Такими були передумови подій 1220-х – 1230-х років, коли монголо-татари розгорнули свій наступ на південноруські землі, де на той час майже упродовж двох століть кочували половці.

Перший напад монголо-татар на половців стався після того, як вони підкорили Північний Китай, Південний Сибір і Середню Азію. Наступаючи на захід, монголо-татари обійшли з півдня Каспійське море, розгромили Грузію і в Передкавказзі зіткнулися з об'єднаними силами половців, ясів і черкесів та інших місцевих народів. На чолі 25-тисячного війська монголо-татар стояли воєначальники Чингізхана Джебе і Субудай, які зрозуміли, що сили нерівні, і з метою перемоги вдалися до хитрощів². Про ці хитрощі повідомляють арабські джерела: «Коли вони прийшли на територію алан (ясів, черкесів та ін. народів. – **В.П.**), а населення тамтешнє було численне, то вони (алани) спільно з кипчаками вступили в битву з монголами, але ніхто з них не став переможцем. Тоді монголи сказали кипчакам: «Ми і ви – один

© Половець Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор, зав. кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

народ, із одного племені, алани ж нам чужі; ми укладаємо з вами договір, що не будемо нападати один на одного і дамо вам стільки золота і одягу, скільки душа ваша забажає, тільки залиште їх нам». Вони прислали багато добра; кипчаки пішли назад, а монголи одержали перемогу над аланами, зробивши все, що було в їх силах по вбивству та пограбуванню. Кипчаки, посилаючись на мирний договір, спокійно розійшлися по своїх землях. Монголи зненацька нагрянули на них, вбивали кожного, кого знаходили, і відібрали удвоє більше того, що перед тим дали. Деякі із кипчаків, хто залишився живим, втекли в країну руських, а монголи зимували в цій місцевості, суцільно покритій лугами»³.

То була перша перемога монголо-татар над половцями, яку вони здобули, віроломно порушивши укладений договір. Таку ж тактику вони обрали і перед вирішальною битвою на р. Калка з метою розколоти сили половців і руських князів. На той час звістка про жорстоких і безпощадних монголо-татар досягла кордонів Русі. У попередній битві загинули знатні хани Кипчака Данило Кобякович і Юрій Кончакович, які були в родинних зв'язках з руськими князями. Старійший серед половецьких ханів Котян, прибувши до Галича, молив свого зятя Мстислава Удалого про допомогу. На прохання Мстислава Мстиславича південноруські князі зібралися на з'їзд у Києві, щоб спільною радою вирішити питання про захист руських земель. Старійшими князями тут були три Мстиславичі: крім Удалого, Київський великий князь Мстислав Романович і Чернігівський Мстислав Святославич. За ними, по старшинству, йшов Володимир Рюрикович Смоленський. Імовірно, тут був присутнім і четвертий Мстислав (Ярославич), прозваний Німим, старший із князів волинських; в усякому разі він брав участь в ополченні. Був тут і половецький хан Котян⁴.

Половецька сторона просила руських князів разом з ними ополчитися проти монголо-татар, переконуючи: «Якщо не допоможете нам, то ми будемо розбиті сьогодні, а ви завтра». Прохання своє вони підкріпили щедрих подарунками, а один із ханів на ім'я Бастий навіть прийняв християнство. Мстислав Удалий, прихильник ратних походів, переконував: «Краще зустріти ворога на чужій землі, ніж на своїй»⁵. Князі погодилися на пропозицію половців, і розпочалася підготовка до походу на монголо-татар. Роз'їхавшись, кожен з них готував свою дружину до майбутньої битви. Коли князі прибули на умовлене місце збору – правобережне містечко Заруба біля Переяславля, перед ними несподівано з'явилися монгольські послі, які намагалися на свій звичай роз'єднати союзників. «Прочули ми, – говорили вони, – що ви ідете на нас; ми ж землі ваші не захоплювали, міст і сіл не чіпали і прийшли не на вас, а на половців, наших холопів і конюхів. Візьміть з нами мир: у нас немає з вами раті. Чули ми, що половці і вам багато зла роблять»⁶.

Князі не тільки не послухались улесливих слів, але й по намовлянню половців наказали всупереч звичаям умертвити самих послів. Піднявшись уверх по Дніпру, князі зупинилися біля порогів у гирлі річки Хортиця, щоб дочекатися половецької раті, і разом вирушили до берегів Азовського моря. Саме там, за річкою Калка (притокою Кальміуса) зупинилися і вибрали для себе вигідне місце монголо-татари. Першим кинувся в бій досвідчений воїн князь Мстислав Удалий, який зі своєю дружиною розбив сторожовий загін монголо-татар. Перший успіх обнадійливо переконував руських князів у своїх силах, але однотайність тривала недовго. Уже під час походу виникло суперництво і сперечання між князями, кожен з яких очолював свою дружину окремо. Крім того, не було визначено єдиного керівника спільною русько-половецькою раттю, що не могло бути не поміченим такими досвідченими воєначальниками, якими були Джебе і Субудай. На той час вони мали великий попередній досвід боротьби з різними народами. Були там і перебіжчики, і бровники, які опинилися в монголо-татарському війську⁷.

Наступ на монголо-татар, розпочатий Мстиславом Удалим, підтримав його зять Данило Романович з волинцями. Він так рішуче наступав, орудуючи мечем, що не відчув поранення в груди. Поряд ратоборствували інші князі, а серед них і

Олег Курський. Коли під час запеклого бою один із волинських воєвод, Василько Гаврилович, був збитий з коня, двоюрідний дядько Данила Романовича Мстислав Німий, вважаючи, що то його племінник, кинувся на виручку і, вправно орудуючи мечем, продовжував разити ворога. Перемога здавалася вже зовсім близькою, але монголо-татари зосередили свій удар на половцях, які не витримали натиску і кинулися назад, руйнуючи ряди руських дружин. Досвідчені воєначальники Жебе та Субудай вчасно помітили замішання в рядах противника і вдарили по галичанах і волинянах. Коли ж останні почали швидко відступати, монголо-татари кинулися на ті руські дружини, які ще не встигли вистроїтися для битви, і розбивали їх по одній. Решта розбитого русько-половецького ополчення відступила назад до Дніпра. Біда ця сталася 31 травня 1223 року⁸.

Далі події розвивалися так. Монголо-татарські війська розділилися на дві частини. Одна з них продовжувала переслідувати відступаючі русько-половецькі дружини, а друга оточила великого князя Київського Мстислава Романовича, який закріпився зі своєю дружиною на підвищеному березі Калки, обгородив свій стан возами і три дні відбивав напади ворога. Тоді монголо-татари вдалися до перевіреної підступності. Вони запропонували князю дати за себе викуп і мирно повертатися назад, але як тільки дружина князя залишила укріплення, монголо-татари розпочали безпощадну розправу. Мстислав Романович і два молодих князі, які були при ньому, були задушені і кинуті під дошки, на яких монголо-татарські воєначальники розмістилися для обіду⁹.

Не краще склалася доля руських дружин і половців, які відступали до Дніпра. Під час битви загинуло шість князів, у тому числі й Мстислав Чернігівський. Частина його дружини на чолі з племінником Михайлом Всеволодовичем (опісля замученим в Орді) зуміла вчасно залишити поле бою. Володимир Рюрикovich Смоленський, зібравши навколо себе декілька тисяч воїнів, зумів відбитися і пішов за Дніпро. Мстислав Удалий, якого вважають головним чинником поразки, також встиг добратися до дніпровської переправи і разом із Данилом Романовичем і Мстиславом Німим перебратися на другий берег. Розсіялися по руській землі і половецькі загони. Діставшись Дніпра, монголо-татари не стали заглиблюватися в межі Русі, а повернулися в Половецький степ. З часом вони прибули на Волгу, нанесли поразку камським булгарам, пронеслися уральським степом і, обійшовши Каспійське море, повернулися в Азію. Це був другий наступ монголо-татар на половців і новий шлях до Східної Європи, який вони незабаром використають для наступних походів¹⁰. Разом з тим це була перша хвиля монголо-татарських завоювань, як відзначає більшість істориків, котра прокотилася Половецьким степом у 1222-1223 роках і не викликала великого економічного занепаду¹¹.

Новий монголо-татарський напад на половців мав важчі наслідки. Він припав на 1228-1229 роки, коли після смерті Чингізхана (1227) на курултаї було обрано нового кагана Угедея (Огедея) – середнього із трьох синів (старшого Джагатая і молодшого Тулуя), якого батько вважав найпідготовленішим для продовження справи батька. Своє царство він розділив між синами так: Джагатаю виділив Бухарію і східний Туркестан, Тулюю – Іран і Персію, а Половецьке поле (Дешт-і-Кипчак) – у власність синам Джучі – старшого сина, який помер напередодні смерті самого Чингізхана, заповівшого своїм потомкам продовжити завоювання і навіть накреслив для них загальний план дій¹².

На підкорення Східної Європи (в тому числі і Дешт-і-Кипчак) Угедей виділив 30 тисяч воїнів на чолі з Бату – сином Джучі, який уже проявив себе в азійських війнах монголо-татар. У воєначальники він виділив йому Субудай-Багадур, котрий після Калкської битви разом з Угедеєм завершував підкорення Північного Китаю. Великий хан дав Батію також інших досвідчених воєвод. У цьому поході взяли участь молоді Чинзісиди – син Угедея Гаюк і син Тулуя Менгу, майбутні спадкоємці великого хана¹³.

Розпочавши свій наступ від верхів'я Іртиша, Батий здійснював його за раніше обдуманим планом, основаним на попередній розвідці про ті землі і народи, які ви-

рішено було підкорити під час майбутнього тривалого походу в Східну Європу. На відміну від попереднього наступу на половців і битви на Калці, в якій брала участь в основному відбірний кіннот, тепер в Дешт-і-Кипчак рухалася велика орда із сім'ями, кибитками і стадами. Вона постійно перекочувала, зупиняючись там, де було достатньо трави для коней та іншої худоби¹⁴.

Планом попереднього наступу передбачалося захоплення Саксина, Дешт-і-Кипчака (Половецького поля) і волзької Булгарії. На цей раз територія південно-руських земель від Дніпра і до Дунаю (їх західна частина) не входила в плани наступу хана Батия. Джерела на підтвердження цієї версії свідчать, що під час походу монголо-татар, коли східні половці металися по донських і волзьких степах, хан Котян на західних землях розорив Галицьке князівство¹⁵. В цілому ж ситуація в Половецькому полі склалася так, що знатні глави аїлів і куренів під тиском монголо-татар залишали вільний степ і йшли на службу сусідніх осілих держав. Уже в 1228 р. велика група половців після розгрому їх монголо-татарами не тільки попросилася в Угорщину, але й погодилася прийняти католицьку віру. Такі групи половців цілими куренями на чолі зі своїми ханами приходили в Литовське, Київське, Чернігівське, Ростово-Суздальське та інші князівства. Це була друга хвиля наступу монголо-татар на Дешт-і-Кипчак, яка закінчилася поразкою половців.

Наступна хвиля нашестя монголо-татар на Дешт-і-Кипчак передбачала кінцевою метою завоювання країн Східної Європи (1236 – 1241). На чолі монголо-татарських військ стояли хан Батий – засновник Золотої Орди, Менгу-хан – один із спадкоємців великого хана і Субедей-Багадур – досвідчений воєначальник, добре знайомий з народами, які проживали в Половецькому степу. Серед воєначальників він став одним із «почесних емірів», спеціалістів по західних походах, без якого не обходилася жодна воєнна операція проти західних народів. Першочерговим завданням наступу було повне оволодіння пасовищами східноєвропейських степів і підкорення кипчаків-половців¹⁶.

Розпочавши похід у 1236 р., військо Батия знищило волзьку Булгарію. Другий рік походу припав на правобережне Поволжя (Мордву), а восени розпочався наступ на великоруські князівства. Завоювавши Рязанське князівство, Батий захопив і доценту зруйнував Рязань, Володимир, Суздаль, Москву, Переяславль-Рязанський та інші міста й сотні сіл. Пройшовши вогнем і мечем північно-східні землі і не діставшись 100 верст до Новгорода, загони монголо-татар повернули на південь¹⁷.

Два наступні роки (1237-1238) монголо-татари наступали в Чорноморських степах. Сюди повернувся і Батий після походу 1236 р. у північноруські землі. Розпочався процес «знищення однієї азійської орди другою, сильнішою й свіжішою в своїй дикості й воєвничості», – так писав про цю битву М. Грушевський¹⁸. Тут, у Чорноморських степах, загинули кращі воєначальники половців – Арджумак, Куранбас, Капаран, яких послав проти монголо-татарського війська очільник усіх половецьких сил хан Беркуті. Невдовзі монголо-татари зрозуміли, що налагодити власне планомірне кочування в Половецькому степу без знищення половецької аристократії неможливо. Як зазначає С. Плетньова, «про знищення військової й аристократичної верхівки свідчить повне зникнення кам'яних статуй в європейських степах у другій половині XIII ст. Їх нікому було ставити: не залишилося ні багатіїв-замовників, ні тих, на чию честь і пам'ять споруджувалися святилища»¹⁹.

1238 рік став роком повного розгрому половців монголо-татарами. Як пише М. Грушевський, «багато дуже їх загинуло, якась частина залишилася в степах під владою татар, але більшість мусила пуститися в еміграцію»²⁰. Половецький хан Котян, який відзначився погромами Галицького князівства та участю в битві на р. Калка, звернувся до короля Угорщини Бели з проханням про притулок. Прийшов він в Угорщину з 40-тисячною ордою. Напередодні сейм угорських баронів дав дозвіл на поселення половців у межиріччі Дунаю і Тиси та на східних окраїнах держави. Дізнавшись про це, хан Батий направив королю листа з вимогою виселити половців. «Дізнався я, крім того, рабів моїх куманів ти тримаєш під своїм покровительством,

тому наказую тобі надалі не тримати їх у себе, щоб через них я не став проти тебе. Куманам же легше тікати, ніж тобі, бо вони, кочуючи без житла у шатрах, можуть і в змозі втекти, ти ж, живучи у будинках, маєш землі і міста, як же тобі уникнути руки моєї»²¹. Король та угорські феодалі не піддалися грубому тиску, і половці-кумани залишилися кочувати в степах Угорського королівства. З часом вони перейшли на осілий спосіб життя, прийняли християнство і стали зразковими кіннотниками-лучниками в угорському війську²².

Значна частина половців під тиском монголо-татар змушена була перейти на руські землі під зверхність князів. Поселялися вони в окремо виділених регіонах Галицького, Волинського, Київського, Чернігівського та інших князівств, перейшовши до осілого способу життя. Займалися в основному землеробством та ремісництвом, а там, де була можливість, поверталися до скотарства.²³

Місцем нового розселення половців-кипчаків стало також Болгарське царство, куди вони стали проникати ще з початку XII ст., займаючи пасовища в широкій долині нижнього Дунаю, Добруджі і північно-східних землях країни. Під впливом місцевого населення вони прийняли православне християнство, причому половецька єпархія очолювалася єпископом-греком.²⁴

З проханням дозволу на поселення звернулися половці і до Увусхана, государя Валаського, з метою перебраться до нього через Чорне море. Спочатку він дав згоду, виділивши долину між двома горами, але коли половці розселилися на новому місці, порушив свою обіцянку, напав на них і забрав у полон. Утім, незважаючи на такі прикрощі, номади розсіювалися серед місцевого населення, зберігаючи свою мову і по можливості звичаї.²⁵

Значна група половців відкочувала в Грузію, куди на початку XII ст. прибув хан Артак зі своєю теж 40-тисячною ордою. Грузинський цар Давид Будівник розсіяв половців по південному і східному прикордонню і в Картлії, населення якої було майже повністю знищене під час навали сельджуків. Тепер цар Давид намагався використати кочівників для боротьби як із зовнішніми ворогами – сельджуками, так і з внутрішніми – грузинськими феодалами, які прагнули самостійності.²⁶

Дісталися кипчаки сирійських і єгипетських земель, де ще раніше відважні й енергійні половецькі воїни служили в султанській гвардії. «Уся ця маса кипчаків, яка влилася в усі шари єгипетського суспільства, дуже швидко розсіялася в ньому. Деякі сліди їх перебування і відносної самостійності збереглися, зокрема, в назві одного з каїрських кварталів – Орду. Очевидно, прибулі в місто кипчаки деякий час жили тут окремо від горожан – своєю ордою, але й від цієї самостійної групи не збереглося нічого, крім назви її місцезнаходження»²⁷.

Що стосується решти половецького етносу, то вона розділялася завойовниками на дві групи. Перша, до якої належали досвідчені половецькі воєначальники, була за наказом Батия вивезена в ставку для організації майбутніх походів у Європу. Друга – решта половецького населення, позбавлена монголами кращих пасовищ, залишалася на своїх кочів'ях. Поступово такі половці ставали головним податним населенням степу. Тільки тепер у них були нові, монгольські феодалі, а щоб піддані забули про своє минуле і втратили «почуття батьківщини», Батий наказав здійснити значне пересування етносу в степу. Одні курені переселялися у східну Булгарію (Середню Волгу, Нижнє Прикам'я), інші – в степи Нижнього Поволжя²⁸. При цьому значна частина половців осідала в містах, особливо в кримських містах-портах, з якими вони були зв'язані ще до монголів.

Значна частина половців, втрачаючи свої кочів'я, переходила до осілого способу життя. До них, перш за все, належали розорені монголами курені та аїли, населення яких втратило необхідну для кочів'я кількість худоби. Слід мати на увазі, що пересічна половецька сім'я з п'яти осіб для ведення кочового господарства мусила мати стадо, рівне поголів'ю 25 коней (один кінь прирівнювався до п'яти голів рогатої худоби плюс шести овець)²⁹.

Отже, внаслідок монголо-татарського завоювання в Половецький степ прийшли номади зі своїми сім'ями, яким діставалися кращі угіддя, де вони починали кочувати самі. Так поступово відбувалася асиміляція обох кочових народів, внаслідок якої, як вважає С. Плетнёва, з'явилося нове етнічне утворення – татари³⁰. З часом Дешт-і-Кипчак був поділений на улуси і разом з новими завойованими територіями великої Київської Русі утворив державу Золота Орда на чолі з ханом Батием та його спадкоємцями.

Таким чином, вивчення зазначеної проблеми дає підстави стверджувати, що ставка Чингізхана мала на меті упродовж десятиліття завоювати землі Східної Європи, до складу якої включався і Дешт-і-Кипчак. На шляху до здійснення мети стояли Волзька Булгарія, Хорезм, Росія та Крим, після чого розпочинався наступ на країни Східної Європи. Нашестя монголо-татарської орди відбувалося таким чином, що населення осілих регіонів було не тільки пограбоване, але в разі супротиву – знищене. Інакше ставлення було до існуючих суспільних систем названих країн. Вони, втрапивши велику частину виробничих сил, були збережені монголо-татарами для того, щоб платити данину.

Щодо регіонів, заселених половцями, завдання полягало в тому, щоб захопити кочові угіддя, кращі з них забрати собі, а також ліквідувати керівну верхівку суспільства, до складу яких включалися хани, воєначальники та оточення. Їх місце зайняла монголо-татарська аристократія, розпочавши на свій лад господарювання в Дешт-і-Кипчак. То була феодальна форма землеволодіння, що давала можливість кожному ханові розподіляти належні орді землі, визначати місця стоянок та наділяти кращими пасовищами.

Внаслідок монголо-татарського завоювання Половецького степу, де панували патріархальні відносини (сім'я – рід – плем'я – союз племен на чолі з ханом), тут на основі об'єднання кочових родів відбувся процес ломки племінних відносин та об'єднання етнічних кордонів. Саме за таких умов і могла утворитися централізована держава – Золота Орда з улусною системою управління.

1. Рашид ад-Дин. Сборник рукописец. – Т. 1. – Ч. 2. – М.–Л., Изд-во АН СССР. – 1952. – С. 229.
2. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. II. – К., 1995. – С. 540.
3. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью Золотоордынских ханов. – М., 1966. – С. 228.
4. Див.: Иловайский Д. Становление Руси. – М., 2003. – С. 617.
5. Там само.
6. Там само. – С. 618.
7. Плетнёва С.А. Половцы. – М., 1990. – С. 92–93.
8. Иловайский Д. Вказана праця. – С. 620–621.
9. Там само.
10. Там само. – С. 622.
11. Плетнёва С.А. Вказана праця. – С. 171.
12. Иловайский Д. Вказана праця. – С. 631.
13. Там само. – С. 632.
14. Там само.
15. Плетнёва С.А. Вказана праця. – С. 174.
16. Там само. – С. 176.
17. Грушевський М.С. Вказана праця. – С. 542.
18. Там само.
19. Плетнёва С.А. Вказана праця. – С. 179.
20. Грушевський М.С. Вказана праця. – С. 545.
21. Федоров-Давыдов Г.А. Вказана праця. – С. 233.
22. Плетнёва С.А. Вказана праця. – С. 181.

23. Грушевський М.С. Вказана праця. – С. 546–547.
24. Плетнёва С.А. Вказана праця. – С. 182.
25. Там само.
26. Там само. – С. 96.
27. Там само. – С. 183.
28. Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Западной Орды. – М. – С. 39–40.
29. Ибн Фадлан: Ковалевский А.П. Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волге в 921-922 гг. – Харьков, 1956. – С. 126.
30. Плетнёва С.А. Вказана праця. – С. 186.

В статье автор предлагает свою версию ответа на вопрос: «Куда девался половецкий этнос?».

In the article the author gives his version of answering the question «What has become of the polovtsian ethnos?»

